

Dünya miqyaslı iranşünas

Unudulmaz ustadım, professor Rüstəm Əliyevin 90 illiyinə

Məsiəğa Məhəmmədi

*AMEA akad. Z.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutunun
İran filologiyası şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Professor Rüstəm Əliyev XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin ilk onilliklərində çiçəklənmə dövrünü yaşayan klassik şərqşünaslıq məktəbinin parlaq davamçısı idi. Filoloji mahiyyətli bu məktəbin əsasını Şərq dillərinə dərinləndirən bələdlik, əlyazma nüsxələrinin tekstoloji tədqiqi və əksər hallarda tərcüməsi, bu zəmində tarixi-ictimai reallıqlar, fəlsəfi-əxlaqi konsepsiyalar və bədii sistemlər haqqında mülahizələrə keçid təşkil edirdi. Belə bir məktəbin ənənələrinə söykənən Rüstəm Əliyev təbii ki, geniş profilli bir şərqşünas idi və Peterburqda təhsil alması da buna əlverişli şərait yaratmışdı. Buna baxmayaraq, Rüstəm Əliyev ilk növbədə iranşünas idi, onun dar ixtisası fars dili və ədəbiyyatı, eləcə də bütövlükdə farsdilli ədəbiyyat idi.

Rüstəm Əliyevin bu sahədə ən mühüm və ən geniş tədqiqatları dahi İran şairi Sədi Şirazi yaradıcılığı ilə bağlıdır. Belə ki, Rüstəm müəllimin həm namizədlilik, həm də doktorluq dissertasiyaları Sədi irsinə, konkret olaraq, onun iki şah əsəri «Gülüstən» və «Bustan»a həsr olunmuşdur. Özü də Rüstəm müəllim bu əsərlərin təkcə elmi-tənqidi mətnlərini hazırlamamış, həm də onların məzmunu və poetikası barədə ciddi elmi mülahizələrini ortaya qoymuşdur.

Rüstəm Əliyevin Sədi yaradıcılığı ilə bağlı ilk işi «Gülüstən»in elmi-tənqidi mətni, araşdırma və şərhərlə birləşən rus dilinə tərcüməsi olmuşdur. Bu iş 1959-cu ildə iri formatda 700 səhifəlik bir kitab şəkil-

lində nəşr edilmişdir. Alimin həmin nəşrə yazdığı geniş müqəddimə Sədi irsi üzərində dərin və hərtərəfli tədqiqatın məhsuludur. Burada şairin bioqrafiyası, dünyagörüşü və poetik məharəti barədə orijinal fikirlərlə rastlaşırıq. «Gülüstən»in tamamilə yeni bir janrda yazıldığını, Sədinin öz ixtirası olduğunu irəli sürən alim onun «adəmiyyət» fəlsəfəsi timsalında dünyagörüşünün ümümbəşəri mahiyyətini açıqlayır, fars ədəbi dilinin təşəkkülü və inkişafında müstəsna xidmətlərini əyani sübutlarla göstərir.

«Bustan»la bağlı Rüstəm Əliyevin ən mühüm kəşfi əsərin ilkin variantda «Sədinamə» adlanması və eləcə də onun «Şahnamə»yə antiteza kimi düşünlülməsi ideyasıdır. Təsədüfi deyil ki, əsər 1968-ci ildə Tehrandə məhz bu adla nəşr olunmuş, M.Minovi, M.Moin, Z.Səfa kimi nüfuzlu İran alimlərinin yüksək qiymətini almışdı. Bu, artıq gənc Azərbaycan şərqşünasının beynəlxalq aləmdə qəbul olunmasından xəbər verirdi.

Rüstəm Əliyevin iranşünaslıq tədqiqatları, təbii ki, Sədi irsi ilə məhdudlaşmır. Alim paralel şəkil-

də başqa bir dahinin - Ömər Xəyyamın şəxsiyyəti və yaradıcılığına diqqət yetirir. Məlumdur ki, Xəyyam XIX əsrdə Fitsçeraldın tərcümələri sayəsində Avropanı, ardınca isə Amerikayı fəth edəndən sonra onun rübailərinin atribusiyası problemi ən vacib məsələ kimi ortaya çıxmışdı. Rüstəm Əliyev şərqşünaslığın bu aktual vəzifəsinə, sözsüz ki, biganə qala bilməzdi. 1959-cu ildə o, tanınmış şərqşünas M.N.Osmanovla birlikdə Xəyyam rübailərinin 1207-ci ildə yazıldığı ehtimal olunduğu üçün ən qədim əlyazması sayılan və Kembricdə saxlanan nüsxəsi əsasında iki cildə «Ömər Xəyyam. Rübailər» kitabını Moskvada nəşr etdirdi. Kitab Xəyyam rübailərinin farsca mətnindən, ruscaya tərcüməsindən, müqəddimə və şərhlərdən ibarət idi. Sonralar sözügedən əlyazmanın heç də 1207-ci ildə yazılmadığı aşkara çıxsa da, bu, həmin nəşrin, xüsusən Xəyyam rübailərinin atribusiyası problemi ilə bağlı dəyərli mülahizələri ehtiva edən müqəddimənin əhəmiyyətini əsla azaltmamışdır və indinin özündə də şərqşünaslar bu

mənbədən dəyərli bir məxəz kimi faydalanırlar.

Rüstəm Əliyevin iranşünaslıq fəaliyyətinin ən parlaq səhifələrindən birini, şübhəsiz, onun Firdovsi «Şahnamə»si üzərində işi təşkil edir. 1950-ci illərin sonunda «Şahnamə»nin elmi-tənqidi mətnini hazırlamaq məqsədilə Moskvada mərhum Yevgeni Eduardoviç Bertelsin rəhbərliyi altında sonralar sovet iranşünaslığının bütün ağırlığını çiyinə almış istedadlı gənclərdən ibarət bir qrup yaradıldı və bu qrupun tərkibində, təbii ki, Rüstəm Əliyev də vardı. Həmin qrup qısa müddətdə ən mötəbər əlyazmalar əsasında «Şahnamə»nin elmi-tənqidi mətnini hazırladı və bu mətn 1960-1971-ci illərdə Moskvada 9 cildə nəşr olundu. Həmin 9 cildə üçü (4,5 və 8-ci cildlər) bilavasitə Rüstəm müəllim tərəfindən hazırlanmışdı və sonralar İranda da təkrar nəşr olunmuşdu. Bu nəşrlərə yazığı ön sözlərdə Rüstəm müəllim təkcə əlyazmaların təsviri ilə kifayətlənmir, həm də Firdovsinin fars dili və ədəbiyyatı tarixində yeri, «Şahnamə»nin mənbələri, onun özündən sonrakı ədəbiyyatla, xüsusən Nizami yaradıcılığı ilə əlaqələrinə dair dəyərli fikirlər irəli sürürdü.

Rüstəm Əliyev təkcə fars ədəbiyyatının tədqiqi ilə deyil, təbliği ilə də intensiv şəkildə məşğul olurdu. 1950-1960-cı illərdə Moskvada və Leninqradda farsdilli ədəbiyyatdan edilən poetik tərcümələrin əksəriyyəti məhz onun ön sözü, şərhləri və redaktorluğu ilə nəşr olunurdu. Lakin Rüstəm müəllimin İran ədəbiyyatı və mədəniyyətinin təbliği sahəsindəki fəaliyyəti təkcə SSRİ miqyası ilə məhdudlaşmayıb, bir sıra Şərq və Qərb ölkələrini də əhatə edirdi. Onun bu istiqamətdəki çalışmalarının zirvəsi 1965-ci ildə ABŞ-a uzunmüddətli elmi ezamiyyəti oldu. Beş ay müddətində ABŞ-ın səkkiz universitetində İran ədəbiyyatı və mədəniyyətinə dair mühazirələr oxuyan Rüstəm Əliyev məhz bunun sayəsində Harvard universitetinin fəxri doktoru seçildi və Riçard Fray kimi dünya miqyaslı bir iranşünasın yüksək qiymətini aldı.

Rüstəm Əliyev əksər mediəvistiklərdən – orta əsr mütəxəssislərindən fərqli olaraq, müasir fars ədəbiyyatı üzərində də ciddi araşdırmalar aparırdı. İrana daimi səfərləri də onun bu işinə əlverişli imkan yaradırdı. Rüstəm müəllimi öyrəndiyi ədəbiyyatın təkcə tarixi deyil, müasir durumu və perspektivləri də dərindən maraqlandırır. Xüsusən XX əsr fars poeziyasında vəzn, qafiyə, poetik texnika və üslub sahəsində baş verən yeniliklər onun diqqət mərkəzində dayanırdı. Burada Rüstəm müəllimin həmin məsələlərlə bağlı üç mühüm işinin adını çəkməklə kifayətlənmək istəyirəm.

1963-cü ildə şərqşünasların XXVI beynəlxalq konqresində (Moskva) Rüstəm Əliyev «Müasir fars poeziyasında novatorluq (şəirin ritmik əsasları)» adlı geniş məruzə etmiş və bu məruzə ayrıca buraxılış şəklində nəşr olunmuşdur. 1965-ci ildə Kembriçdə keçirilən beynəlxalq iranşünaslıq konqresində Rüstəm Əliyev «Fars poeziyası və onun perspektivləri» adlı böyük maraq doğuran məruzə ilə çıxış etmişdir. Nəhayət, 1967-ci ildə Parisdə Roman Yakobsonun şəərəfinə nəşr olunmuş nüfuzlu bir məcmuədə Rüstəm müəllimin «Fars şeirinin təkamülü» adlı təqribən iki çap vərəqi həcmində geniş araşdırması çap edilmişdir. Bu tədqiqatlar göstərdi ki, Rüstəm Əliyev təkcə bir mətnşünas və ədəbiyyat tarixçisi deyil, həm də görkəmli bir ədəbiyyat nəzəriyyəçisidir.

Rüstəm Əliyevin iranşünaslıq fəaliyyəti onun farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı, o cümlədən, Nizami, Nəsimi və Füzuli irsi üzərində tədqiqatları ilə tamamlanırdı. Məsələn, o, 1974-cü ildə Tehrandə İmadəddin Nəsimi və Fəzlullah Nəiminin fars divanını nəşr etdirmiş və bu nəşr barədə həm Azərbaycan, həm də İran mətbuatında çox yüksək rəylər dərc olunmuşdu. 1958-ci ildə Füzulinin «Leyli və Məcnun»u, 1959-cu ildə isə qəzəlləri Rüstəm müəllimin ön söz və izahları ilə Moskvada rus dilində nəşr edilmişdi.

Çox vaxt Rüstəm müəllim haqqındakı yazı və çıxışlarda belə təsəvvür yaradılır ki, o, yalnız Bakıya qayıtdıqdan sonra, yəni 1970-80-ci illərdən başlayaraq Nizami irsi ilə məşğul olmağa başlamışdır. Lakin hələ 1957-ci ildə Nizaminin «Leyli və Məcnun» poeması, 1960-ci ildə isə lirikası Rüstəm müəllimin müqəddiməsi və şərhləri ilə Moskvada nəşr olunmuşdur. Bu, onu göstərir ki, Rüstəm Əliyevin Nizami irsinə marağı daimi olmuşdur, sadəcə Bakıya qayıdandan sonra onun bu yöndəki fəaliyyəti daha intensiv xarakter kəsb etmişdir. Nizami yaradıcılığını bütövlükdə farsdilli ədəbiyyat kontekstində, o cümlədən, İran ədəbiyyatı ilə əlaqələr zəminində nəzərdən keçirən alim bunun

sayəsində nizamişünaslığa yeni ruh, yeni nəfəs gətirmişdir.

1980-ci ildə Bakıda keçirilən «XI-XII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti və Nizami Gəncəvi yaradıcılığı» mövzusunda ümumittifaq elmi konfransında Rüstəm müəllim «Nizamişünaslığın problemləri» adlı məruzə ilə çıxış etmiş, nizamişünaslıq qarşısında duran vəzifələri 13 bənddə ümumiləşdirmişdi. Sonrakı illərdə bu 13 vəzifədən çoxunu Rüstəm müəllim bilavasitə özü yerinə yetirdi. Buraya Nizami əsərlərinin yeni tənqidi mətnlərinin hazırlanması, Azərbaycan və rus dillərinə filoloji tərcüməsi, Nizami haqqında ədəbiyyatın tam biblioqrafiyasının tərtibi, şairin dövrü və müasirləri ilə bağlı araşdırmalar və s. daxildir. Mən Rüstəm müəllimin bu sahədəki işləri sırasında birini xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Bu da Nizaminin müasiri və dostu Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın «Munisnamə» əsərinin müqəddimə və şərhərlə rus dilinə tərcüməsidir. Çox yüksək səviyyədə yerinə yetirilmiş bu işlə Rüstəm müəllim şərqşünaslığa və Azərbaycanşünaslığa misilsiz bir xidmət göstərmişdir.

Ötən əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısında Rüstəm Əliyevin İrana davamlı və uzunmüddətli elmi eza-miyyətləri olur, bu səfərlər zamanı o, bir tərəfdən, ixtisasına uyğun surətdə, peşəkar mətnşünas qis-mində Firdovsi, Sədi, Xəyyam kimi klassiklərin əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini hazırlayaraq Tehrandə nəşr etdirir, digər tərəfdən də, Şəhriyar, Səhənd, Cavad Heyət kimi Cənubi Azərbaycan ziyalılarını ətrafına toplayaraq, milli məfkurənin yayıl-masına və güclənməsinə, Arazın iki tayı arasında mədəni körpünün qurulmasına xidmət edirdi. Mərhum

doktor Cavad Heyət bildirirdi ki, onun Səhəndlə tanışlığının, eləcə də Şəhriyarın Səhənd vasitəsilə Təbriz-dən Tehrana gətirilərək, ana dilində yazmağa təşviq edilməsinin təşəbbüskarı məhz Rüstəm Əliyev olmuşdur. Böyük alimin İranda bir neçə il davam edən fəaliyyətinin qeyd edilən iki istiqamətinin kə-sişmə nöqtəsi isə 650 illiyini qeyd etdiyimiz İmadəddin Nəsiminin fars divanının nəşri oldu. Rüstəm Əliyev İranın Məclis kitabxanasında saxlanan əlyazma nüsxəsi əsasında İranda ilk dəfə olaraq, Fəzlullah Nəimi və İmadəddin Nəsiminin fars divanlarını bir kitab halında çapa

hazırladı və deyildiyi kimi, 1974-cü ildə “Dünya” nəşriyyatında işıq üzü gördü (təqribən eyni vaxtda professor Həmid Məmmədzadə başqa bir əlyazma əsasında Nəsiminin fars divanını Bakıda çap etdirmişdi). Sonralar Nəsiminin fars divanı İranda başqa tərtibçilər tərəfindən nəşr olunsada, şairin fars-dilli oxuculara tanıtılması istiqamətində birincilik Rüstəm Əliyevə məxsusdur. Nəimiyə gəldikdə isə, Rüstəm Əliyevin nəşri hələlik onun şeirlərinin yeganə mətbu nümunəsi olaraq qalır, baxmayaraq ki, sonralar Fəzlullahın fars divanının digər, daha kamil əlyazma nüsxələri aşkar edilmişdir.

Beləliklə, 1929-cu ildə Şəmkir rayonunun kiçik Morul kəndində doğulan Rüstəm Əliyev fenomenal istedadı sayəsində hələ gənc yaşlarından başlayaraq, dünya şərqşünaslığının nüfuzlu mərkəzlərində öz sözünü demiş, Azərbaycanı, Azərbaycan elmini yüksək ləyaqətlə təmsil etmişdi. Alim üçün həqiqi vətənpərvərliyin nümunəsi də elə budur!

Masiagha Mohammadi

A world class Iranist

Summary

The article is dedicated to a highly esteemed scholar in the field of Iranian studies, Professor Rustam Aliyev's great contributions to the study and propagation of Persian literature. Scholar's PhD and doctoral dissertations devoted to Saadi heritage, specifically, to poet's two masterpieces Gulistan (The Rose Garden) and Bustan (The Orchard), the critical texts of those works, as well as his doings in terms of propaga-tion of creativity of Firdowsi, Khayyam, Nizami, Naimi, Nasimi, and Fuzuli in the academic sphere and among wide range of readers are being discussed.